

Fantazie, imaginace a přenos

Wilfried Dieter

Proměny

Hrad zkřížených osudů

V roce 1973 vydal Italo Calvino své mistrovské dílo, novelu Hrad zkřížených osudů. Příběh pojednává o odlehlém tajemném zámku, kde nachází útočiště jeden pocestný. Potkává se tu s mnoha osobami z různých epoch a rád by s nimi mluvil, ale oni „ztratili řeč“. Nemohou mluvit, mohou pouze zkoušet neverbálně sdělit, kdo jsou. „Bezradně se na sebe dívali, přece jen by rádi vyprávěli všechny ty zážitky, které je pálily v duši.“ Nakonec se objeví hradní pán a přináší sbírku hracích karet, které zobrazují věci, krajiny a osoby. Zdá se, že existují nějaká pravidla, ale jsou neznámá a nejsou ani nezbytně nutná, aby karetní hra mohla začít. Karty přinášejí na scénu životnost a hráčky a hráči postupně nalézají řeč a vyprávějí své příběhy. Ty příběhy se kříží, dají se číst „horizontálně, vertikálně, nebo zcela opačně jako úplně jiný příběh“. Příběhy se vzájemně obohacují do chvíle, kdy „to stačí“.

„Proměna“ – vyprávění Franze Kafky

„Když se Řehoř Samsa jednoho dne probudil z neklidných snů, zjistil, že se ve své posteli proměnil v nestvůrný hmyz.“ Tak začíná nejslavnější vyprávění Franze Kafky, napsané v roce 1912. Čtenář se stává svědkem „proměny“, která neúprosně pokračuje a svrhává svého protagonistu do nesnesitelné závislosti na sadistických a vykořisťujících objektech a do nekonečné osamělosti. Tělesnou metamorfózu následuje i přeměna psychická, Řehoř se skutečně stává obrovským broukem, protože začne jako hmyz myslet. Ztratí řeč a může tedy nelidské chování svých blízkých vnímat smysly, ale nemůže zasáhnout verbálně, ani nic udělat. Jediná obrana, která mu zbývá, je popření. To nakonec vede k úplné regresi, díky níž Řehoř nepozná, že se od něj všichni odvrátili, i matka, protože už nemůže být živitelem rodiny. S úplnou závislostí se stal zcela bezcenným. O lásce a přijímání lásky není ani řeči.

Oba popisy situací ze světové literatury pojednávají o ztrátě řeči, ale jejich dynamika nemůže být rozdílnější. U Calvina existují dobré pomáhající objekty, u Kafky žádné takové nejsou. Kdo jsou oněmi objekty? Jednak je to hradní pán, který dává oněmělým k dispozici řadu vybraných obrazů, a tím otevírá prostor rozvoje (*Spielraum*) ve smyslu Winnicottově (1971). Tento prostor se vytvoří v tom okamžiku, kdy hradní pán přemýšlí o svých hostech, porozumí jejich situaci a do dění vnese další prvek – obrázkové karty. Na druhou stranu jsou to samy obrázkové karty, které jsou použitelné mnohostranně – totiž „horizontálně, vertikálně nebo zcela opačně“. Na podkladě své mnohostrannosti a mnohoznačnosti získávají hrací karty symbolickou potenci, když jsou zavzaty do procesu dalšího promyšlení. Zprvu jsou obrázkové karty „konkrétními symboly“, které umožňují projektivní a introjektivní identifikaci. *Svou obrázkovou řečí jsou něco „třetího“ a triangulace*, kterou podnítí, vede k osvobození – oněmění tím končí.

Ještě vyšší stupeň svobody mají imaginace, když působí symbolicky, totiž jako výsledek společného promyšlení na bázi přenosu a protipřenosu, a intersubjektivního použitím objektu.

Epizody popisující „proměnu“ se vždy skládají ze dvou rovin. Musí být k dispozici **dobry lidský objekt**, který se tím, že je připraven „uvažovat“, stává „objektem proměny“. A musí existovat **scéna** stvořená akceschopností tohoto objektu. Calvinovi protagonisté zažijí dobrou zkušenost proměny pod ochranou dobrého objektu.

Zcela jinak je to u Kafky. Žádný příklon, žádný úmysl pomoci, žádné vcítění. Objekty včetně matky odmítají poskytnout jakoukoli pomoc při mentalizaci. Osoby a věci ve světě jsou pro protagonistu stále méně srozumitelné, protože ztrátou řeči přijde o schopnost symbolického myšlení. Řeč se stává konkretistní a Řehoř mění své myšlení ve stylu ekvivalentního modu (Fonagy a jiní – 2004): pouze pokud myslí jako brouk, může se Řehoř nějak se svou strašnou situací srovnat. Tím se proměna fixuje jako ireverzibilní.

Symbolizace a mentalizace

Většinou se používají obě slova jako synonyma. **Symbolizace** je pojem z psychoanalytického diskurzu a popisuje, jak si malé děti pomocí přechodového objektu vytvářejí prostor rozvoje a jak zvládají první zkušenosti s odloučením. **Mentalizace** je pojem z výzkumu vazby a popisuje, jak *zrají* časné senzomotorické předstupně myšlení („tělová paměť“) *k mentalizovanému způsobu myšlení* („myšlení jako duševní aktivita“). Úspěšná mentalizace je předpokladem empatie a díky ní můžeme zacházet se skutečností zacházet s jistotou.

Vývojové poruchy jsou vždy poruchy symbolizace. Důvod: zažité nelze pojmenovat v symbolické řeči, nýbrž pouze v „řeči těla“ nebo v „dialogu vedeném pomocí chování“. To je jádrem dění v novele Itala Calvina.

Ztráta řeči, základní porucha a dva způsoby imaginace

V pomáhající imaginaci dokáže pacient rozlišovat mezi „uvnitř“ a „venku“. Jeho řeč obsahuje metafory, symbolicky kódovanou, slovně-obraznou mluvu, kterou vytváří stále nové narativy, které pak podporují nová řešení konfliktu. Tento způsob imaginace náleží ke společnému, intersubjektivně vzniklému prostoru rozvoje (*Spielraum*).

Na druhé straně existuje „nesymbolická imaginace“, která poukazuje na regresi „já“. Tato regrese postihuje hlavně „symbolickou řeč“. Ta ztratí afektivní komponentu, je konkretistní a téměř nedokáže rozlišovat mezi „vnějším“ a „vnitřním“. Myšlení probíhá v „ekvivalentním modu“. Pověštinou jsou s tím spojené nepříjemné protipřenosové reakce na straně terapeuta (naštvaní, dlouhá chvíle, prázdnota, ale také pocity viny). „Nesymbolická imaginace“ patří k „rovině základní poruchy“ (Balint 1968).

Jde totiž najednou o změněný způsob „zobrazování“ – už ne tedy o „hledání smyslu“ nebo „zpracování konfliktu“. Nyní převládají „zobrazení stavu self“, imaginace, které slouží k vyjádření toho, co nelze vyřknout. Symbolická rovina neexistuje nebo už neexistuje. KIP se svou symbolickou řečí pomáhá vytvářet ze „znaků“ novou skutečnost.

Dříve než zpracujeme „scény“ interpretačně v psychoanalytickém smyslu, měla by v KIP mít možnost vzniknout scéna, s níž dokážou pracovat i těžce narušení pacienti: krajiny, zvířata, vztahy mezi rodiči a mláďaty u zvířat, dyadické vztahové vzorce, triadické vztahové vzorce, flash-KB obrazy a mnoho jiných. Soustředění na takovou scénu je sotva možné, pokud mu

nepozorovaně konkuruje jiné terapeutické paradigma (interpretace „zde a nyní“, TFP, kombinace psychoanalytické terapie s „imaginativními prvky“ aj.).

Objekt proměny jako terapeutický koncept

Symbolizace a mentalizace jsou intersubjektivní koncepty. Bez vztahu k „podpůrné“ „dost dobré matce“, který je internalizován, dochází k poruchám vývoje. Matka raných stádií není kojencem obsazována na podkladě pudové potřeby, nýbrž je prožívána jako proces, jako něco zcela samozřejmého v dětském mikrokosmu. „Dost dobrá matka“ přebírá péči, očistu, krmení, kojení, mazlení, dítě uklidňuje, zpívá mu – dělá vše to, co ještě dítě nedokáže pojmout řečí a rozumět tomu. Ale dítě si zvyká na matčin hlas, na atmosféru v okolí, na teplo, rytmus, stálost. Miminko dovede sdělit, jak se cítí, umí vyjádřit svou radost a trápení pouze tělesně, senzomotoricky a formou archaických stavů „já“ (Ermann – 2005). Je odkázáno na to, zda mu někdo porozumí, zda je „rozpoznáno“. Totéž platí pro pacienty s narušeným vývojem, kteří musí cestou projektivní identifikace nechat terapeuta pocítit, jak právě teď vypadá jejich vnitřní objektní svět.

Mentalizace popisuje cestu od tělesné k mentální a řečové komunikaci a prvním krokem na této cestě je uspokojivá zkušenost s „objektem proměny“. Z dítěte s narušeným vývojem vyroste dospělý, jenž stále hledá určitý objektní vztahový modus, který si spojuje s proměnou „já“ a odstraněním své základní poruchy. (Balint – 1968) *To, co hledá, ještě nikdy nebylo myšlené*. Nyní to potřebuje řeč. V mnoha případech je pak řeč použita pro něco, co ještě nikdy nebylo předmětem myšlení („nemyšlené známo“, Bolas – 1987). Dát tuto řeč k dispozici je nejdůležitějším úkolem při KIP terapii raně narušených pacientů. Především se k tomu používá „objekt proměny“, který je připraven k „promýšlení“ (a je takového „promýšlení“ i schopen), a který „dělá z nesnesitelného snesitelné“. Nejintenzivněji se dá proměňující objektní vztah ukázat při setkání s uměleckým dílem. Bolas (1987) ukazuje, že někdy zůstane zdrcující pocit v pozadí, protože „tělesné vědění“ náhle a necenzurovaně zaplaví diváka nebo samotného umělce.

Fantazie a proměna: imaginace

Jaký je rozdíl mezi fantazií a imaginací? Není každá fantazie vlastně imaginací? Pokud rozumíme slovu „fantazírovat“ jako určitému druhu „myšlení“, nemá každé myšlení za základ imaginaci, obrazovou představu, protože vlastně vůbec neumíme myslet bez obrazů? A jak se to týká řeči, která bezprostředně myšlení zrcadlí? Fantazie je stavebním kamenem a obsahem vnitřní reality člověka. Pokud jsou přítomny předpoklady k metamorfóze, může se stát z fantazie imaginace se „symbolickou funkcí“. Nutná je tu proměna. Teprve takovým procesem se z fantazie stává imaginace. Síly, které se proměny účastní, jsou na počátku života mateřský „holding“, později, například v terapeutickém kontextu, dynamika přenosu a protipřenosu. Za objasnění mnoha těchto významů fantazie vděčíme Brittonovi (2002). Fantazie je tak přiřazena k dyadickému konceptu, a zde především k psychoanalytickému paradigmatu „volných asociací“. Imaginace však podle mého názoru náleží k primárně triadickému konceptu. Volné asociování a základní psychoanalytická pravidla obsahují vždy

regresivní rysy. Výzva k imaginaci naproti tomu působí daleko více progresivně a jako podpora zdrojů. Z této protipolohy vyplývají tři zamyšlení o vztahu fantazie a imaginace.

Fantazie se nejprve musí stát imaginací, než je schopna být symbolicky účinná a zpracovatelná.

Self se musí proměnit v rámci raného objektního vztahu pomocí „objektu proměny“. Teprve pak se může cítit živým.

Proměna fantazie v imaginaci probíhá ve společném „promýšlení“ a pomocí projektivní identifikace. Intervence nezni: „co Vás k tomu napadá?“, ale terapeut zve k prozkoumání pacientových vnitřních představ a „stavů self“: „představte si třeba, že...“

„Objekt proměny“ v technice KIP – čtyři teze

- 1. teze: Terapeut musí být vždy znovu k dispozici jako reálný objekt („objekt proměny“). Tomu přináleží „holding“.**
- 2. teze: „containing“ a „object presenting“.**

Prostřednictvím rostoucího použití explicitní paměti vzniká „svět vnitřních obrazů“, který *podléhá zákonům primárního procesu*, a který se stává významným aspektem tvorby symbolů (například při „snění“). Objekt proměny se postupně zvnitřňuje. Přesto i u dospělého zůstává velká touha po proměně.

- 3. teze: Terapeut musí svým postojem a intervencemi fokusovat na „imaginativní scénu“. Tím si může zachovat pozici objektu proměny. Pokud jsou příliš v popředí slovní interpretace a přenos, ztrácí ony „nemyšlené známé“ vnitřní obrazy svou ozřejmující symbolickou sílu. Mnoho obrazů nemá být ve smyslu fenomenologického přístupu hned dál zpracováno, ale mají být určitou dobu ponechány „v klidu“.**

Fantazie se jeví jako „scény“ (Argelander – 1970), berou na sebe tvar podobu snu nebo se hodí k vytvoření imaginace. Vnitřní svět je tvořen fantaziemi, zatímco imaginace vzniká až v terapeutickém procesu. V mnoha případech, zvláště u narcisticky nedosycených lidí, kteří hledají vztahy typu self-selfobjekt, se vlastní imaginace stávají přechodovými objekty, které na self působí útěšně a podpůrně. Vnitřní realita je přechodovým prostorem s vnější realitou propojena i oddělena. Přechodový prostor jako „meziprostor“ fantazie přijímá a nabízí pacientovi a terapeutovi všechny možnosti ke hře, k procvičování, k boji, k učení a k cítění. Prvořadou úlohou je regulace raných afektů.

Má-li být scéna propracována, je současně prováděná práce s přenosovými interpretacemi „zde a nyní“ rušivá. Protipřenos může naopak pomáhat. Každá nabídka motivu je totiž

nevědomě pacientem pochopená jako *skrytá nabídka vztahu*. Čím více utvářejí terapeutický vztah projektivní identifikace, tím více musí terapeut počítat s tím, že „to nesnesitelné“ musí být uloženo u něj. Volba motivu má podle protipřenosu vrátit pacientovi jeho nepřijaté součásti v „únosné“ formě zpět.

4. teze: „Nesymbolická“ imaginace je teprve tehdy terapeuticky účinná, když se stane imaginací „symbolickou“ a získá funkci „objektu proměny“.

Pokud převládají nesymbolické imaginace (chladná technika, tělesné zničení, bezobsažné nudné vzpomínkové obrazy, bezživotnost), je třeba nejprve uvažovat o přenosových odporech. Ale v mnoha případech se dá bezprostředně zažít chybění symbolické řeči, jak při líčení vnitřních obrazů, tak při zpracování kreseb. Protipřenosové pocity bývají popisovány jako nuda, prázdnota, nesmyslnost. Pokud se objeví v protipřenosu nezáměr, lze předpokládat, že pacient byl ve svém raném vývoji velmi nedostatečně zrcadlen.

Doporučení pro práci s KIP

Důležité u všech těchto případů se základní poruchou je, aby terapeut dovedl počkat a vzdát se předčasných intervencí. Má pracovat především na tom, aby všechny imaginace, i ty „nesymbolické“, získaly přiměřenou hodnotu. Jinak platí, že je třeba *vyčkat* „proměny imaginace“ a především „proměny terapeuta“ v „objekt proměny“.

Seznam literatury

Argelander, H. (1970): Das Erstinterview in der Psychotherapie. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft

Balint, M. (1968): Therapeutische Aspekte der Regression. Dt. 1970. Stuttgart: Klett- Cotta

Bollas, C. (1987): Der Schatten des Objekts. Stuttgart: Klett-Cotta

Britton, R. (2002): Glaube, Phantasie und psychische Realität. Stuttgart: Klett-Cotta

Calvino, I. (1973) Das Schloss, darin Schicksale sich kreuzen. Dt. 1978. München: dtv

Ermann, M. (2005): Explizite und implizite psychoanalytische Behandlungspraxis. Forum Psychoanal 22:3-13. Heidelberg: Springer

Fonagy, P., Gergely, G., Jurist., E., Target, M. (2004): Affektregulierung, Mentalisierung und die Entwicklung des Selbst. Stuttgart: Klett-Cotta

Kafka, F. (1915): Die Verwandlung. In: Derselbe: Sämtliche Erzählungen (1970) 56-99. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch

Winnicott, D. W. (1971): Vom Spiel zur Kreativität. Stuttgart: Klett-Cotta

Souhrn

Autor na dvou literárních příkladech ukazuje, jak důležité je v případech *regresivní ztráty řeči* utvoření objektu přeměny v rámci přenosu. Přitom odděluje fantazii od imaginace. Pro každý z obou psychických fenoménů jsou postulovány vlastní funkční oblasti a vysoce specifické role, které mají význam pro mentalizaci a symbolizaci.

Klíčová slova

Regresivní ztráta řeči – fantazie – imaginace - objekt přeměny

Údaje k autorovi

Dr. med. Wilfried Dieter

Odborný lékař pro psychosomatickou medicínu a psychoterapii

Psychoanalytik, KIP terapeut, párový terapeut

Anningerstrasse 6/7/8

A-2351 Wiener Neudorf

Překlad: Lea Brodová